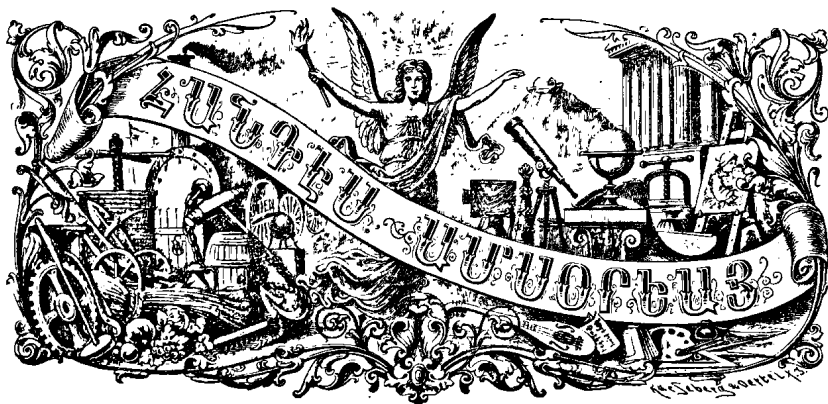

ԲԱՐՈՅՆԿԱՆ, ՌԻՍՈՒՄՆԿԱՆ, ԸՐՈՒԵՍՏԳԻՏԵԿԱՆ

Ե. ՅԱՐԻ 1891

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 ռբ. :
Վեցամսեայ՝ 6 ֆր. ոսկի — 2 ռբ. 50 կ. :
Մի կի թիւ կ'արժէ 1 ֆր. — 50 կոպ. :

ԹԻՒ 2 ՓԵՏՐՈՒՄ

ՈՒՍՈՐԻՄՆԵՐԷՆ

ՍԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՍՏՈՐԵՆ-ԿԱԼԼԻՍԹԵՆԵՆՔ (Pseudo-Callisthenes)
ՎԵՐՈՒՅՆ ԱՎԵՍՏՆԳԻՐ ՌԻՍՈՒՄՆԵՍԻՐՈՒԹԻՒՆԷՐ
(Ըրուած-ի-թիւն)

2.

Հայ թարգմանութեան նախնական օրինակը նախ
քան ժիշ դուր :

Ասանց պատճառի չէ որ հայ
կը ստիպուինք գրոցս հայ
թարգմանութեան արդի
օրինակաց հարազատութեան
վրայ խնդիր յարուցանել, եւ
հետագայում թէ այնպէս ելած
է արդեօք թարգմանչին գրչին
թարգմանութեան օրինակը,
ինչպէս կը ներկայացնեն մեզ արդի հայ օրինակքը :
Այսպիսի քննութիւն մ'իւրեք օրեւէ հին գրոց հա-
մար ընելու պէտք կայ, եւս առաւել պէտք կայ այս-
պիսի անպատմական եւ առնայելայօգ. գրոց համար :
Սովորաբար մեր մէջ շատ քիչ կը հետազո-
տուի թէ արդեօք այս կամ այն խնդրական կտորը

հարազատ է թէ ոչ, բնիկ գրոց մեմ է թէ յետագայ
յաւելուած. նաեւ չի քննուիր շատ անգամ թէ
գոնեայ ձեռագրաց մէջ միակերպ աւանդուած է
այն թէ ոչ : Ասոր կը նպատակ այն պարագայն, որ
ամէն քննիչ մատչելի չեն միշտ նոյն խնդրոյ վերա-
բերութիւն ունեցող ձեռագիրք. եւ հայ մատենա-
գրութեանց հրատարակութեանց մեծագոյն մասին
մէջ ձեռագիրք տարբերութեանց հիմնական եւ
քննադատական բաղդատութիւնք ի դուր կը խըն-
դուին : Ասով նաեւ քննիչը կը ստիպուի իւր գի-
տողութիւնը հիմնել՝ կամաւ թէ ակամայ միայն
այս կամ այն հրատարակութեան վրայ, օրուս քը-
ղուի թեան շատ գիպաց մէջ երաշխաւոր չի կրնար
ըլլալ : Այսպիսի հայ մատենագրութեան հետամտին
շատ իսկ ծանօթ է՝ որ մեր մանաւանդ պատմական
գրքերը կերպարանափոխ եղած են, եւ այն՝ այն-
չափ որ ինչ ինչ գրոց կարծես նոր խմբագրութիւնք
եղած ըլլային. ինչպէս կը գտնենք արդեամբք նա-
եւ այնպիսի նոր խմբագրութիւններ : Այս կերպա-
րանափոխութեանց աւելի ենթակայ են այնպիսի
գրութիւնք, որոնք շատ սովորական էին եւ գիտ-
թէ իբր գաւազիրք կը գործածուէին. բայց ոչինչ
նուազ նաեւ անոնք, որոնք կարծես անաւեր ինչք
կը նկատուին. այսպէս են մանաւանդ ճառքները,
յայտաւորք, հաւաքածոյք մանր եւ անգոյն գրու-
թեանց, ոսկեփորիք, բժշկարարք, եւ նոյնչափ
առակք եւ առաւելք : Նկատմամբ կախութենայ
գրոց հայ ընտրքին՝ կատարելու աւելի պատճառ
ունինք. վաճառի գրոց ներքին պատմական արժէքը
չէր բանազատք հայ գրիչը որ ազատութեամբ
չկարուի, մինչ միւս կողմէն գրոցս նկարագրին ան-
գամ խորթ կերեւաւ անշուշտ մեր մեծաւ մասամբ
վանական գրչաց. եւ գիտեմք որ «անվայելուչ» եւ
«չարկազդի» երեւցած է արդեամբք՝ իրեւն. «հիմնա-
նական գրեւալք» : Բայց այսպիսի ցուցմանց պէտք
չկայ. այն գրոց ընտրքին հարազատութիւն ան-

հրաժեշտ է շնորհ, վասն զի ստյոգ գիտենք որ նոր խոթորաբաններ մը կրած է. եւ այն իբր ժ. Գ. դաւրով վերջերը:

Հայ կալիւթ նենպ ձեռագրաց վերջը գրեթէ միշտ կայ յիշատակարան, յորում խաչատուր ոմն Վեհապետեան կը յիշեցնէ թէ շատ ասորիական երեւցած է իրեն այս գիրքն, եւ պէտք զգացեր է նոր խմբագրութեան: Այս յիշատակարանն ամբողջ յետոյ կը տեսնենք, երբ սխալք հեռագրութեան թէ ինչ նկարագիր ունէր այս խմբագրութիւնը. առ այժմ թաւ է գիտնալ որ Վեհապետեան կը յիշեցնէ իւր անխառնընթաց «ի յարմարումն սակաւ բանիցս եւ ի գրչութեան գրոցս. և թէ «հեթանոսական գրեւորքն անմիտարան են եւ անվայելուք»» եւ թէ իւր օրինակը «Թեպէտ էր յընդերս եւ ի հին օրինակն, այլ անյարմար եւ չաղփալփ»» ապա կը յաւելու թէ «զոտեւ եւ իտեւոյ ինքզինքն (արեւելեք ինքնընթաց)» արարի անխառնութիւն ճանապարհ: Այս բոլոր բանքս մի թիւն առջեք շատ աւելի կը կենտրոնայ այլեւս յիշատակարանն որով ձեռագրաց, որով ոչ գրչից խնդիր կը յառնէ հոս թէ ինչ մտքը առնելու ենք այս խոթորակը: Հայ բնագրին հրատարակիչն այսպէս կը լռէ թէ ինչպէր է:

«Սակայն խնդիր այն է թէ զինչ շոտեւի իցեն եւ իտեւոյ փոփոխութիւնըն: բառից կազմութիւն խանգարեալ արդեօք, եթէ ի հաստատեցն զեղեւալ եւ ի նորոյ այլ յաւելում: Յաղաքա շարագրածոյ բառիցն շարագրի որ հաստատեալ տակ մայր ի մայր խանգարեալ զմատենան, որ լին է հնոց բացատրութեամբ. եւ որ եւսն է, պատահիկ մի գոր ի սմանէ յառաջ ընդ ի զարմանութեան իւրում Թովմիս արժուին, նման է պարագրածոյ բառիցն այժմուս Վեհապետեան: քերտալ օրինակայն. եւ Վերջունին երեց է ժամանակաւ իբր երկիւրիւր ամբ. քան զվեհապետեանցին: Այս մեկնութիւնը շատ զիպող է, եւ իբրեւ ստյոգ իսկ կրնանք ընդունել յընդհանուր: Հրատարակիչն այս մեկնութեամբ ծագած միւս գծաւորութիւնը թէ ինչ որքանի կը նշանակէ այն «քերեւ թաւը, կը ջանայ մեկնել այսպէս. «Այլ զի սա զոտեւ ասէ զմատենան եւ քերեւ, հարկ է տեսն ապա թէ գուցէ ի անշինս տաղիս արարեալ նորա քիւրթիւնովն տեսնուի, եւ այն պատահիկ բոս բախար անարատ իցէ մնացեալ: Այս մեկնութեան առաջին մասն ուղղութեամբ դասած է. միայն երկրորդ մասն ու լիովին ընդունելի է. վասն զի ոչ լիկ այս պատահիկ, այլ շատ եւ մեծամեծ պատահիկներ կը գտնենք անարատ մնացած:»

Այս մեկնութիւնը լաւատես Վերեւայ այլոց, որոնք աւելի մեծ սխալքեր կը գտնեն Վեհապետեանցի վարդապետ մէջ: Ասոնց նպատաւար կ'երեւայ ձեռագիր մը, որ Սոյոյ յետագիւր կը կոչուի, եւ որուն մէջ շատ տարբեր է այս յիշատակարանին խօսքը: Վասն զի կը կարգաւոր ի մէջ այլոց. «զէ հեթանոսական գրեւորքն անմիտարան են եւ անվայելուք... զայս Պատմութիւնն աշխարհակալին Վերջանալու... արեւելեքն է իրոց հնոց» եւս. Է. Ղ. Վերջան» որ այս ձեռագրին յիշատակարանն ընտրէր է գնեւելու:

Իւր «Արարատին» մէջ, կը գտնէ որ խաչատուր Վեհապետեան «զՊատմութիւն (Վերջանալու)» զերկարեան (?) կամ զԹարգմանեալ ի քաջայ նախնեան» բոս իւրոյ խելամուտեան յարգելու կամ ինքիւրեւէն է, Ուրիշ գրոց մէջ ալ այն խօսքը կը հասկընայ այսպէս. «Խաչատուր Վեհապետեանցի վերջոյն յերկուր Պատմութեան Վերջանալու, ռամկաւար, քերող եւ քերթող»:

Այս երկու կարծիքն ալ յեղեւ են, ինչպէս կ'երեւայ գոնէ առաջին ընթերցմամբ, ձեռագրաց ընթերցումացոյ այլեւսյութեան վայ. խնդիր կը մնայ ուրեմն թէ որն է ընդունելի: Առաջինը շատ աւելի հիմնական է յընդհանուրն խօսելով. բայց թէ առաջինն եւ թէ վերջինն մէջ նախ պէտք է բոլորովին ապահով ըլլալ յիշատակարանին խօսքերուն իմաստին. եւ այս կարծեմ կրնայ ուրիշ մեկնութիւնն ալ աւանդել: Մենք նախ քան յայտնել մեր կարծիքն խնդրոյ դրամական մասին վրայ, այսինքն թէ ինչ է արգելաբառը այս նոր խմբագրութիւնը, պէտք ենք հեռագրութեւ ժառանգան կողմն, այսինքն թէ ինչ չէ փոփոխութեւ գոնէ մեծաւորական ապահովութեամբ:

Ենթադրաւ լուծման համար պէտք է ի հարկի համեմատել Հայ բնագրին այն քանիք հաստակատար նկարագր հետ, որոնք բարեբանութեամբ պահուած են ուրիշ գրոց մէջ, եւ որք Վեհապետեանցին դարեր յառաջ ըլլալով անոր խմբագրութեան շինն կրնար ազդուիլ: Բայեւս այն է որ այս հաստակատարը մինչեւ Ե. դար իսկ կ'ընեն, որով Թարգմանութեան Ժամանակակից փորձաբար կ'ունենանք ձեռքերին: Հեռագրութեւ անոր հարգաւորութիւնը: Գործը բախտ մ'ալ չէ այն պարագայն, որ ամենին շատ այսպիսի հաստակատար կուտան մեզի նոյն իսկ Մ. Իսրահիմաւոյ գործերը, զոր կրնանք բաւել հասարակաց կարծիքը Թարգմանիչ կ'ունէ ծանօթալ գրոցս: Ասով կրնանք իմանալ թէ նոյն իսկ հեռագրական Թարգմանիչն ինչպէս կ'ունէր որ պարզել իւր Թարգմանութեան բնագիրը:

Հայ մատենագրաց շատերուն ծանօթ է այս գիրքն, ինչպէս կը տեսնենք այլեւսյլ ակնարկութիւններէն: Բայց մեր խնդրոյն համար ասոնք ոչ անակութիւն չունին. վասն զի մեզ բուն պէտք են հաստակատարներն: Երբ Միխիթար իւր դատաստանեալ գրոց մէջ կը գրէ. «Թարգմանիչ» որպէս շարադրութեւն ինչ Վերջանալու, այս թեպէտ կը ցուցնէ որ ծանօթ է հեղինակին մեր այս Թարգմանութիւնը, վասն զի «զուարակագրութիւն» ուրոյն եւ սեպհական Թարգմանութիւն մըն է գրոցս, մինչ սովորաբար Յուդիւթ է թարգմանութիւն հոս եւ այլոց քով յոյն Յուդիւթ է թարգմանութիւն: Բայց այս վկայութեան լիկ այս բառին անարատ պահուիլը կրնանք հեռուցենք. եւ սուրբ ոգին, Բաց աստիկ այսպիսի մանր վկայութիւնը ուրիշ աղբիւրն ալ կրնան ըլլալ: Վասն զի այլ խնդիր է թէ այս կամ այն առաջնութեւն ծանօթ է մատենագիր մը, եւ այլ թէ սոյն այս ծանօթութիւնը Հայ Թարգմանութեան միջնորդութեամբ է, եւ սակայն այս միայն մեզ համար նշա-

1 Համալ. ապ. Վեհա. էջ 195, ծն. 1 ք. 1.
2 Անդ. Թեւ. էջ 8-9.
3 Արարատ, էջ 267-268.

1 Սեդուր, էջ 399, ք. 1.
2 Միխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք, Հրատ. Վ. Բաւստանց, Վաղարշապատ, 1880, Մասն. Բ, էջ 418, ձգ.

նախութիւնն ունի հաս: Երբ օրինակի աղաքաւ Յովհանն Կաթողիկոս կը յիշէ թէ «հրամանաւ Աղեքսանդրի որդայ Ննիւտարի», թարգմանուած է Կատիկայ համարուած մասանը, զոր կը գտնենք կրկնեալ եւ այլուր, այս պարագային միայն առանձինն չի կրնար ցուցնել թէ ի հարկէ զհայ թարգմանութիւնը դործածած է այս խօսքին մէջ Յովհանն Կաթողիկոս: Վասն զի ճշդիւ այս տեղը որովորեւն ուրիշ աւանդութիւն մը կը ներկայացունէ հեղինակը, այսինքն կը պատմէ՝ թէ Լամարս քաղաքը շինուած է ըլլայ՝ «Վաստայ եղբորորդայ՝ Նեքտանիկայ հրամանաւ Աղեքսանդրի՝ որդայ Նեքտանիկայ»: Իսկ այս բարբառին ուրիշ աղբիւր կ'ենթադրէ: Նշելով, որ այս պատմութիւնը եւս իւր բերքերու, որոնց ուրիշ աղբիւրիւն են անշուշտ, իսկ Երկաթի զբան աւանդութիւնը, զոր կը պատմէ նաեւ Հեթումը, յետոյ առիթ կ'ունենա՛նք տեսնելու:

Եւ այսպէս շնորհիւ կ'ունենանք, որոց նախնական աղբիւրն թէ եւ Ստոյն-Կաթողիկոսին պիտի գիրենք է, բայց միայն անուղղակի. վասն զի ուրիշ բոլոր միջնորդութեամբ ճանաչողութեան անհնար: Զոր օրինակ Ներսէսի Հնարհալը՝ «Վերականգնութիւն» գրքը մէջ կը կարգաւորէ Վարդապետայ վրայ այս տողերը՝

«Որ ընդ Եփրատ անդաբայլեալ,
Եւ զաւազակուն տառակեալ,
Նոց Ագիւլնս տառ երեսեալ,
Ընդ Սեւանդորս քեռքն լուլեալ:»

Այս տողերը տեսնողը կրնար թերեւս կարծել, որ Հնարհալի առջեւն ունի Աղեքսանդրի վարուց այս խօսքը՝ «Եւ տեսեալ Վաթուհորս քեռք, լուլեալ լուլեալ»: Կարծեացա՞նք իբրեւ ցուցումն կրնար տալու իւր եւ այն՝ որ երկու տեղն ալ «լուլեալ» անավոր խնդրանքութեամբ («լուլեալ» կ'երեւալ, Սեպիկայ որ երկու Նախապատմութեանց մէջ կամուրջ ձգողն է խորհանցայ ի Կաթողիկոսայ փոխ առած մէկ խօսքը, որ նոյն տեղին վրայ կը բերէ: «Ոնց էր տեսնել Նոց գոմն Աքիլեոս ընդ Սեպիկայս գետ վազելով», ի շուրջ «Նոց Ագիւլնս» խօսքը մեր այս գիտողութիւնը կը հաստատէ ամենայն ապահովութեամբ: Նման գեղքեր կարելի է ուրիշներուն քով ալ գտնել:

Եւ ամենայն դեպս ցատկէ է որ Հեթումը թաւարաց պատմիկ ընտիր Զորքին ճին հայ բնագիր մը գէտ չեղաւ ի լոյս անձնօթ խորէ: Այս գրքը մէջ, զոր Հեթումը տուն տաւ՝ կ'ըստի՝ Նիկողայոս Սալէրի անուն մէկուն է, որ դրած կը պատմուի նախ զաղդիբերէն եւ ապա փոխած ի լատիներէն յամեն 1307¹, կը գտնենք յիշատակութիւններ որոնք անկրկնաբար կը ցուցնեն թէ ունէր ծանօթութիւն հեղինակին՝ Աղեքսանդրի վարուց պատմութեան: Գրքոյ Զ գլուխը Հնդկաց թագաւորութեան վրայ

կը խօսի, յորում կը գրուի թէ «Ի հիւսիսոյ կողմանէ է երկայն եւ մեծ անապատ Հնդկաց, ուր օծս բազում են ապգի ապգի կեղանիս եգիպտ, տեղն, Աղեքսանդր ինքնակալ²,» Այս կտորը կ'անարկէ անշուշտ Ստոյն-Կաթողիկոսին Հնդկաց աշխարհի նոյն իրաց ընդարձակ տարազանութիւնը, զոր դէպքով է ի նամակին Աղեքսանդրի աւ Երեստուէլ՝ Մերկիմատտարաց վեճանքութեան ետքը³: Հայ բնագիրն քննութեան համար ի հարկէ արժեք չունի այս, եւս առաւել յաջորդ նկարագրութիւնը Հնդկաստանի եւ իւր բերքերու, որոնց ուրիշ աղբիւրիւն են անշուշտ, իսկ Երկաթի զբան աւանդութիւնը, զոր կը պատմէ նաեւ Հեթումը, յետոյ առիթ կ'ունենանք տեսնելու: Զի կրնար հաստատուիլ թէ Լամարս ըստի՝ Ննիւտար՝ թէ իւր թարգմանութեան անարկութիւնն մ'ըլլայ Հանիկ⁴ զաւառին տարազանութիւնը⁵: «Ընկապատ նորա երեքօրեայ» եւ որչափ տարածի գաւառն այն, տեղին այն այնչափ մասնակապտ է եւ հաւանաբար այնպիսի նախնութեամբ, զի ոչ որ է՝ որ կարելի նշմարել ինչ անգ. եւ ոչ որ է՝ որ համարձակացոյ մասնէն յայն երկիրը, զի ոչ գտանէ շաւիղ զնայոյ ընդ այն: Բնակիչք կողմանցն այնցիկ տեսն, թէ բազում անգամ լուեալ իցէ Նոցա զնայն գոյն մարկան, զիստը հաւառ հաւանաբար, զիստը ջիւն երկվարաց յանտախ, եւ զիստը ջիւն գետոյ իրէք՝ որ անախ ետան,» Այս ամէնը կը յիշեցնեն նաեւ յանկամ Ստոյն-Կաթողիկոսայ՝ «Երկապոյն» կոչուած տեղացի վրայ գրածները՝ Աղեքսանդրի առ մայրն եւ առ Երեստուէլ գրած նամակին մէջ⁶, որուն մէջ կը պատմէ թէ ինկան այնպիսի տեղեր, ուր «Զարեգանն ոչ եւս տեսնուէր», մասնաւոր թէ զիւր մ'ետքը հասան տեղ մ'որ «Արեգանն ոչ ծագէ», եւ պատահեցան «հաւառ երկու մարդկաւ դէմ, որոնք «հեղինակն խօսիւք, յորդորեցին զԱղեքսանդր յետս գառնալ: Անեղանց ժամագլան զայնմ ասյն կը յիշեցնէ կախիթեանայ ճշդիւ նման պատմութիւնը, որուն անմիջական կից է յիշատակութիւնն այն գետին, որուն ձկններ ոչ թէ չըլլ, այլ «ցուրտ լուլ աղբերացով» կ'իջուկին, եւ որուն մէջ կային հար ժայթքող թռչուններ: Բայց այս ամենամեծ միտաւորութիւնը կ'իյնայ երկրապոյթեան ներքեւ, երբ ամո՞ծ ենք որ առասպելաց են զրոյցաց շտեմարանն եւ Կաթողիս եւ իւր շրջակայք ի հնոքութեան, եւ այս համարեւ բոլորովն ուրիշ աղբիւր կրնայ ունենալ: Այս երկրապոյթութիւնը կը հաստատուի անով, որ ինչպէս ըսինք՝ հայ բնագիրը չունինք Հեթումը գործքէն, եւ չենք կրնար բաւել թէ Կաթողիկոսայ գիրքը նաեւ յայտնապէս յիշած տեղն ալ այնպէս կէտ առ կէտ տուն տուն է Հեթումը, ինչպէս այժմ մեր առջեւ կը դնէ այս գիրքը: Այս խորհրդածութիւնը կը գրէ նաեւ հոն, ուր յայտնապէս կ'ըսուի⁷. «Անտարհն այն, յորում կանխաւ բնակէին թաւարաց, է յայնկայն մեծի լերինն Բեթլէնոյ, որ յիշի ի Պտղոմայնոս

¹ Եովհանն Կաթողիկոսի գրառնախնդրեցոյ Պատմութիւն Հայոց, ի լոյս անձնօթ Սեպիկ լուի: Մուկուս, 1853, էջ 11, 4:
² Անգ. էջ 19, 8-5:
³ Ներսէսի Հնարհալը Շարագրութիւն Համբակաւ վրայատմութեան, տպ. Վ Երեստ. 1830:
⁴ Պատմ. Աղեքս. ճիւղ, էջ 60, 25:
⁵ Խոր. Պատմ. Գ. Գ. Լ. Խ:
⁶ Հիմուն. Հեթումը պատմիկ թաւարաց. թրգմ. ի լատինէն Հ. Մ. Ագեքեան, Վ Երեստ. 1842, էջ 4 (Երեստագրութիւն):

¹ Հեթումը Պատմ. Գ. Լ. Խ. էջ 10-11:
² Պատմ. Աղեքս. Միւր. էջ 138-143 եւն:
³ Հեթումը, Գ. Լ. Խ. էջ 13-14:
⁴ Հեթումը, Գ. Լ. Խ. էջ 15, 18-28 եւն:
⁵ Պատմ. Աղեքս. Միւր. մասնաւոր էջ 128-129:
⁶ Հեթումը, Գ. Լ. Խ. էջ 31:

Անգլո-սալոնի, և Լոս «Պատմութիւն Աղեքսանդրի», անուամբ այնպիսի առանգութիւն մը կը բերուի յառաջ, որուն հայ կալիսթենեայ մէջ հետքն անգամ չկայ. եւ արդէն անկայստի հիմնովին այլ աւանդութիւն եւ եւ որիչ աշխարհագրական տեսութիւն:

Քիչ մ'աւելի միտթարական եւ այս կողմէն Գրիգոր Մագիստրոսի գործերի իւրաքանչիւր: Այս անկին արգիւնքը պէտք է անմիապ ասհալի հայ մատենագրութեան մէջ, ոչ թէ իւր անիմանալի լեզուաւ գրած ռասանաւար համար, այլ հայ մատենագրութեան մէջ իւր իրաւամբ անմանաւ նամակներուն պատճառաւ: Անման կ'ըսենք անոր համար, որ չկայ մեր մէջ ուրիշ հին գրող, որմէ մնացած ըլլան այնչափ նամակներ միմեա մասամբ զուտ ժողովուրդական նկարագրաւ եւ լի անսիրտ տեղեկութեամբ այլեւայլ թարգմանութեանց. որոնց շատք անհետ կորուսած են այժմ' համ զեւ. անկայս մնացած: Բայց գտնաւ եղբ' նաեւ հոս՝ որ այս գեղեցիկ նամակաց լեզուն այնչափ խրթնարուն է. ուրն նպաստաւորապէս կ'ըլլան զխաւրարար ազիտազոյն անձերէ գրուած ձեւագիրքը. այնպէս որ լաւագոյն օրինակը, ի՞նչ է կան, շատ աւելի պարզ եւ դիրքիմաց պիտի ներկայացնեն մեզ զստուրք: Այս պատճառաւ է անշուշտ, որ ցարզ անտիպ մնացած են միմեա մասամբ այս գրութիւնները: Առջեւ ունեցած օրինակն է բւրեղանի նոր՝ բայց անկայս ժամանակի գրութիւն եւ արդէն գրի արգիւնք: (Մեր Մատենագրարանի Թիւ 50):

Մագիստրոս ինք զմեզ շատ հմուտ կը ցուցնէ հին հնթանական աստուծոցը թեման. բայց ի հարեւ ոչ ամեն իւր կոչմանքն ուղղակի յայն բնագործն են, այլ տեղ տեղ միջնորդութեամբ հայ գրութեանութեանց, չինգերորդ նամակի մէջ, (որ՝ «Ա. Արեհհիմ' ամիրայ Վասն հաւատաց Գրիգորայ սրբույ Վասակայ սասցեաց») վերնագիր կը կրէ՝ «ի յիշէ ի մէջ այլոց. «Իսկ Հովնաթոս յիշապա եւ յեգիպոսս պատուեալ՝ յԱրամաշտոյ փութիւնսն, ասեւ, զիմպոս քառանեալ... եւ Արիստոտելս ստագիրացին ճշմարտականք քան զայլսն զեղալ ծանեաւ սուղ իմն... եւ որ ի սմանէ Աղեքսանդրոս որդի Նեքսաներեայ»): Այս փութիւնսն կը կրկնէ եւ այլուր, (նամակ Ի. «Ա. Գագիկի որդի Արաւայ, Յաղագս Գիտական կրօնաւորին հնծաշտայ») եւ կը գրէ թէ «գեղջ մակտանայէ գորէն Արիստոտելի սրաւ Աղեքսանդրոս... թորան՝ զՀովնաթոս որ... աւ. Արամաշտ, որ զիմպոսիս զրեւ շարեւալ ի խղիւսեւ զիցապանն եւ յաշտիւն յիշէ»): Ի մասնաւորի Հովնաթոյ այս խօսքը կարծեմք միջնորդութեամբ Ստյոն-կալիսթենեայ հայ թարգմանութեան մեա գտած է Մագիստրոսի գրող մէջ: Զարտար հայ թարգմանն այս առիւրը թարգմանեմք է այսպէս.

«Եւ կապուտակային յիշտի փութիւնսն Ջրուանեանն. Եւ սքանչելի մատուածային վարքեւ շարժեցան յանմահ գեղայ թաղաւորին.

Եւ մեծապէս շարժեալ քառանեցաւ Ողնգոսն»

¹ Չիւ. 50, էջ 45—46:

² Անդ, էջ 127:

³ Պատ. Աղեք. Գ. Գ. էջ 45, 28—32:

Նշոյնը կ'անկարել Մագիստրոս եւ այլուր, (նամակ ԻԲ. «Պատասխանի» թղթիցն Արեհհիմ' ամիրայի գոր խնդրեաց մի վասն իմաստասիրութեան եւ մի վասն հաւատաց):

Այս կտորէն աւելի յարգ ունի մեզ համար Մագիստրոսի ուրիշ մէկ անկապութիւնը, զոր կը գտնենք ԻԲ. նամակին մէջ, որուն վերնագիրն է. «Պատասխանի Սարգիս վարդապետին եւ որդւո, եւն»: Հասկը գտնենք այս խօսքը. «Երթամ Աղեքսանդրոս զմահացոյցիւն կամք արտաքուս զարձուցանելով՝ կրկին թոյն թալմարեալ ի ժահր արանութեանէն եղեւ փութացոյցիւն: Ըստ Ստյոն-կալիսթենեայ՝ երբ զայս Աղեքսանդրոս իւր թուաւ նաւարկել «գարձուցեալ կամեցաւ զվարի շատ գիրին՝ ինդրեալ թէ եւ, քանից սովոր են այսպէս առնել. եւ Եւաղոս շաղախեալ գեղցին մատոյց նմա՝ երկրորդ անգամ զեղախան բաժակը: Հոս կարեւորն այն է որ այս գեղցն եւ այս մասերը չկան BCL բնագրաց՝ նաեւ ոչ արդի A բնագրին մէջ, յորում անընթեանէն են այս կտորները: Բայց միւսաւ է եւ Աւարին յայսմ' թէ Աղեքսանդր ուղց փութով (ըստ Հայ. «Թեւ») յետս դարձնել գիշին, եւն: Ունի այս կտորը նաեւ Աւագերեցի Լեւոնի:

Սուտն-կալիսթենեա ընդարձակ պատմած է Նեկտանեսոսի «խոյնղին» Աման ձեւանալն եւ այլ անոր յարակից պարագայքն: Չայս կը յիշեցնէ Մագիստրոսի երբ ուրիշ թղթի մէջ (նամակ ԼԲ. «Ա. Հայր Անանիայ») կը գրէ. «այլ եւ զԱմիլի (յոր. զԱմուս), յորան եղբորսն առին (— անորդի)՝ պատկանալ (— պատկերեալ) պաշտէին, որովք Նեկտանեսոսն կրկայ պատարան պատշաճը մուրթեան եւ զուարեանղեղոցն կրտազնայ յարմարեալ ըստ լուսնական հմայահաւանութեան վարկանէին»:

Մի՞թիւ բայց ամենակարեւորն է այս կողմանց՝ Մագիստրոսի ուրիշ մէկ խօսքը, (նի՞նք սեղալ շեքը հասկեմք խօսքին իմաստը)՝ յորում կը խնդալ թէ իմացած է սոյն հեղինակը Խորենոսայ ի կալիսթենեայ բրած մէկ բանաբաղոյթիւնը: Ի նամակին ԽԵ. («Ա. Գրիգ. եղիսկպոսն Մովսէսն ինքնութեան զղեկի կանգնելոյ մահարձան») կը յիշեցնէ թէ «այ միայն արիական առաքինութիւնս իմանամք սակա Աքիւլեայ, այլեւ յինթիւնսն քաղաքաց. վասն որոյ պարագագորք անուանել հաւանեցաւ. իսկ մերն Մովսէս զԱրտաշէսին եւ զԳլորիայն»): Այս խօսքին վերաբերիւնքը կը պարզեմք կարծենք այսպէս: Ըստ կալիսթենեայ՝ Աղեքսանդրոս ի Հերակլեայ պատգամ ընդունելէն ետքը կը կործանէ զԳլորիան, որոնք պատգամին զիմպն են առին պատասխան թէ «Հերմէս եւ Աղիկոէ եւ պարագագորք Պոնդոնեւկէս»¹⁰ այն քաղաքը պիտի

¹ Չիւ. 50, էջ 177:

² Անդ, էջ 154:

³ Պատ. Աղեք. ՄԿԶ, էջ 174, 26—28:

⁴ Չիւ. Noldke, էջ 23, 10—15:

⁵ Պատ. Աղեք. Ա—ԻԵ եւն:

⁶ Չիւ. 50, էջ 209:

⁷ Զեւաքին մէջ աղաւաղ է այս մասը՝ այսպէս. «առն իպոկանեալ, որ իմ մէջերն ալ է Գլորիայի խորհրդէ կրտազնայ. հարմարեալ եւն: «Ամիլի» թերեւս — ἀμιλίς,

⁸ Չիւ. 50, էջ 221—222:

⁹ Պատ. Աղեք. ՃԵԵ—ՃԼԳ, էջ 63—72:

¹⁰ Անդ, ՃԼԳ, էջ 72, 10, եւ ՃԼԳ, էջ 73, 21:

կանգնեն: Այս կտորէն է անշուշտ Մագիստրոսի այն տեղ անդեպ «գործողութեան» բառը: Վան զի Աբիւնէ, ի՞նչէ, քաղաքաց շինութեանց համար գործողութեան կը կոչուէր:

Սակայն այս չէ միայն հոս ինչգիւրը: Թերայ առման այս նկարագիրը՝ բառ առ բառ օրինական է խորեննացի՝ Տիրանակաների առման յարմարելով: Լիկ անուանց փոփոխութեամբ: Այս նկարագրութեան այն խօսքը թէ «որ Ամփիօյս եւ ի Ջեթիսէ եղբայրն ի քնարէ յարմարեալ: . . . քաղաքին» առ խորեննացի եղած է՝ «որ ի հայկազնայն Տէրութեան» . . . յարմարեալ սրմունք:» Չայս տեսեր է, եւ զայս կ'ակնարկէ Մագիստրոս՝ գրելով. «Ամբն Մոփես զԲոտաշէսին եւ Տէրութեան» որ մեր ինչորդն հետ կարծենք կապ չունի Արտաշէսի յիշուիլը:

(Ըրդոն-նիւթի):

Հ. Յ. Տ.

ՆԱԽԵՐԻԹ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ «ԳՐՈՑ ԻՐԵՍՏԱՆԻՐՈՑ»

Փրեզերիկոս Միւլլէր հայերէնագէտ գիտնականը վիեննայի Արեւելագիտական Ուսումնասիրութիւն մէջ՝ անցեալ տարի հրատարակելով համառոտ տեղեկութիւն «Եփն խառնուրդ» կոչուած գրող հայերէն թարգմանութեան վրայ: Ի մէջ այլոց կը գրէ. «Benfey's Orient und Occident գրող մէջ (II, 369) համառոտ հասած մը գրած է P. Lerch, որ կը ծանուցանէ թէ «Եփն իմաստասիրայ» հայ բնակիչ մը ուսուցիչն թարգմանութիւն երեցած է 1847ին ի Մոսկուա: Ուսուցիչ թարգմանիչն իւր թարգմանութիւնն ըրած է ձեռագիրէ մ'որ 1687ին Սիւլէյման Զաֆի ժամանակ (1666—1694) Սպարսէն գրուած է. եւ կը յաւելու՝ թէ իրեն ծանօթ չէ թէ արգեօք զայ բնագիրն երբեք տպուած է կամ ընդհանրապէս ծանօթ է արեւելեան մատենագրութեան հետամտից: Վերջին կէտիս համար գիտե՛լ կու տամ որ Եփն իմաստասիրաց գիրքն երբեք անգամ լոյս տեսած է տպագրութեամբ, զոր կը իշխէ Հոյսիւն ծաղիկն» (սպ. Վենետ. 1883, էջ 564): Արեւելք տպուած է գիրքս 1696ին, 1720ին եւ 1740ին¹: Գիրքս շատ սակաւագիւտ է, եւ եւ-

րոպայի հրապարակման գրառանց շատ քիչը պիտի ունենան: Շատ տարի զուր փնտնեցի այս գիրքը, մինչեւ որ քիչ ժամանակ յառաջ միջնորդութեամբ իմ մեծարգոյ բարեկամի՝ Տր. Գ. Պառմանիէի որ ի Սկիւստը՝ մատենագրական այս հաջողագիւտ գանձը ձեռք ձգեցի: Իմ ունեցած օրինակն է 1190 (1741) տարւոյ հրատարակութիւնը, վիշտասանածալ եւ 328 էջ, որուն 287 էջը կը գրաւեն Եփն իմաստասիր. իսկ յաջորդ էջերն նիւթոյս շվերաբերող իրերն են, այսինքն՝ աղօթք եւ հոգեւոր խորհրդածութիւնք:

Կայսեր անունն է Մաշու, որուն դասեր հետ կ'ամուսնանայ տպագրութեան Փանջնաւոն եւ անով տերութիւնը կը ժառանգէ: Եփն իմաստանց անուանքն են Պանջնաւոն, Չեմարուս (անշուշտ գրի սխալ՝ փոխանակ լեւորուս), Գորգոն կամ Գալնոն, Մալիթօրի, Թեօփոն, Կիւրգոն-Թեփիլի, Եւպա գիտնականը յառաջ կը բերէ հայ բնագիրն քանի մը մանր կտորներն արեւմտեան գիտնականաց ճաշակ տալու: Համար հայ բնագիրն բովանդակութեան: Ի վերջոյ կը գրէ: «Վէպիս մէջ գտնուած անուանքն տառագարածուցած են՝ հին եւ արդի արեւելեան արտարարութեան համեմատ: Դժբախտաբար հայ բնագիրն մէջ ամէն անուանքն ալ նոյն արտարարութեամբ գրուած չեն: Այսպէս Պանջնաւոն (pantshillias), Կիւրգոն, Թեփիլի, Բուրգոն, Տիւրգոն, Սիւրգոն հին եւ արդի արեւելեան հնչմամբ են, մինչ լեւորուս, Գալնոն, Օգորգոն, Վեփիլի, Կիւլնոն, Պարգոն նոր արեւմտեան հնչմամբ կը մեկնուին: Վան զի այս անուանքն lentulos, kathon, oktavianos, wirgilios, galenos, bordong (borgond) կը հնչուին: Կարծեմ թէ այս քանի մը դիտողութիւնք, որոնք Lerchի հասածին յաւելուած կը կազմեն, զուցարանի գիտնականաց անհաճոյ պիտի չըլլան եւ իրենց ձեռքը միջոց մը կ'ընեն Եփն իմաստասիրաց հայ բնագիրն նոյն վէպիս արեւմտեան կերպարանաց հետ ինչ կապ ունենալը ծանօթալու: Ի վերջոյ կը յաւելում այս դիտողութիւնք, զոր Տր. Դեմարտիս Քարմանց ինձ հաղորդած է, թէ բաց ի այս տպագրեալ բնագրաց, որոնք անտարակուսելի է որ արեւմտեան աղբիւրէ են, կայ Եփն իմաստասիրաց ուրիշ թարգմանութիւն մ'ալ ասորի աղբիւրէ՝ դժբախտաբար ցայժմ անտիպ: Բաղձալի էր որ հայ գիտնական մ'այս թարգմանութիւնը չուտով ծանօթացնէք մէջ»

Հնչեալից նոյն թերթին ուրիշ մէկ տեսարին մէջ (IV, Band, Heft IV, S. 357) կը գտն

¹ Անդ, Ճի.Ջ. էջ 64—65 եւ ծ:

² Խոր. Գ. Գլ. էջ 1:

³ Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, IV, Band, Heft III, Wien, 1890, S. 213—218: Ueber die armenische Bearbeitung der "Sieben weisen Meister" von Friedrich Müller.

⁴ Բ.Մեմէն առաջին տպագրութիւնը չէ յարեւել, այլ Սեփիւրուս 1696ին այս անուամբ. «Գիրք պատմութեան կայսերան Փանջնաւոնի եւ Կիւրգոն եւ որոշեալ փոփոխութիւն, եւ յիշեալ իմաստասիրաց . . . Թովմ փրկելին 1096 . . . Ամփիօնայ քաղաք . . . հապարաքութեամբ, Ծաւիւր եւ արագրութեամբ նուազանի ուրիշ Ս. Ս. Գիւրգորը եւ երբոր հրատարակութիւնը ի Կ. Պոլիս են, «ի տպագրանի տպու պատճառաւորի»:» Երբորդը եւ երբորդը զին անունն է «Գիրք . . . իմաստասիրաց» Երբորդը լոյս տեսած է 1721ին եւ երբորդը՝ 1741ին: Ծ. թ.